

С. І. ПЕНЯК

Слов'янське населення Закарпаття
другої половини I тисячоліття н. е.

Район верхньої течії Тиси разом з її правими і лівими притоками прийнято називати Верхнім Потиссям*. Захищене із заходу Татрансько-Гемерською височиною, з півночі Besкидами, з північного сходу Полонинськими Карпатами, Верхнє Потисся за своїми умовами є цілісною природно-географічною областю. Тиса і її притоки пересікають Карпати в поперечному напрямку, утворюючи мальовничу природу, яка здавна приваблювала на рівнину, в передгір'я і гори землеробів, степовиків-кочівників і пастухів-скотарів.

Природна замкнутість Верхнього Потисся, мабуть, стала причиною того, що багато історичних подій, які відбувалися на придунайських землях, не сягнули його території. Тому, очевидно, така незначна кількість писемних джерел, присвячених цьому краю.

Ми порушимо тут дискусійне питання, яке уже більше століття хвилює вчених ряду країн. Йдеться про час заселення слов'янами Тисо-Дунайського басейну, в тому числі й Верхнього Потисся. Посилаючись на історичні, лінгвістичні і частково археологічні джерела, дослідники наводять різноманітні припущення, інколи цілком протилежні. Це пояснюється браком джерел, з одного боку, та суб'єктивною і тенденційною інтерпретацією їх — з другого.

Висновки дослідників у цьому питанні можна звести до чотирьох груп. До I групи належать ті, хто вважав, що район Карпатського басейну був прабатьківщиною слов'ян. Як відомо, в «Повести временных лет» ця думка висловлена вперше: «...По мнозехъ же времянехъ, сели суть словени по Дунаеви, где есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. И от техъ словенъ разидошася по земле и прозвашася имены своими, где сядше на котором месте...»¹. Таку догадку широко пропагували і відстоювали представники російської буржуазної історіографії XIX ст. Деякі з них вбачали в Карпатському басейні не тільки прабатьківщину слов'янства взагалі, але й колиску східного слов'янства зокрема. Найбільш послідовними прихильниками цієї тези були М. Надеждін, М. Карамзін, С. Соловйов, І. Філевич та ін.²

II група характеризується тим, що, на думку дослідників, слов'яни в Тисо-Дунайському басейні з'явилися в першій половині I тисячоліття н. е., а масове заселення його відбулося в другій половині, причому участь у цьому процесі брали як західні, так і східні слов'яни. Такого

* Нині територія Верхнього Потисся входить до складу УРСР (Закарпатська область), ЧССР (Східна Словаччина), УНР (Саболч-Сатмарська область), СРР (Сату-Марський повіт).

¹ Повесть временных лет. Под редакцией чл.-кор. АН УССР В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л., 1950, стор. 11.

² Н. Надеждин. Записки о путешествии по южно-славянским странам.— Журнал Министерства народного просвещения, № 34, 1848; Н. М. Карамзин. История государства Российского, кн. 1. СПб., 1848; С. М. Соловьев. История России, кн. 1, т. 1-5, 1948; И. Филевич. История древней Руси. Варшава, 1896; Очерк карпатской территории и населения.— ЖМНП, № 4, 1895.

погляду дотримуються видатні славісти — П. Шафарик, Л. Нідерле, Я. Ейснер та ін.³

Зі своєю концепцією виступили угорські дослідники Й. Гампел, П. Ваці, Д. Шімоні, Г. Фехер⁴, які заселення слов'янами Тисо-Дунайського басейну відносили до VII—IX ст. і пов'язували з аварським завоюванням та падінням аварського каганату.

До III групи слід зарахувати російських і українських буржуазних істориків кінця XIX — початку XX ст., що твердили, начебто Карпати і закарпатські землі стали «руськими» (слов'янськими) тільки в XI—XII ст., коли вони під натиском печенігів і половців заселялися східно-слов'янськими племенами тиверців, уличів, білих хорватів. Такою була точка зору Д. Іловайського, Д. Багалія, філологів-лінгвістів О. Шахматова, О. Соболевського⁵.

В IV групу входять угорські та місцеві (закарпатські) буржуазні історики, схильні пов'язувати заселення краю східними слов'янами «руси́нами» з слов'янською колонізацією, яка нібито розпочалася з волі угорських королів у XII—XIV ст. і тривала до XVIII ст. Це А. Годінка, О. Бонкало, Й. Гашпар, Ф. Фодор, Г. Ортутай та багато інших⁶. Метою цих дослідників було теоретично обґрунтувати юридичні права угорської «святостефанської корони» на володіння «пустинними» землями Верхнього Потисся. Зокрема, А. Годінка силкувався довести, що земля, де тепер живуть закарпатські русини, в період панування династії Арпадів була пустельною і безлюдною. Ця територія, пише А. Годінка, починаючи від південних відрогів карпатських гір і до самого вододілу, заросла непрохідними пралісами, де угорські королі тишились полюванням. Тільки після татарської навали угорський король Бейла IV почав заселяти ці землі на правах госпітів. Як вказує дослідник, заселення їх русинами тривало від XIII до XVII ст.

Інший представник цього напрямку Г. Ортутай писав, що русини за часу Арпадів жили за межами засічної лінії. Королі цієї династії уже в XII ст. розпочали будівництво кам'яних замків, зрозумівши, що засічні нездатні захистити кордони від ворогів. Вони, а потім їхні спадкоємці подарували ці землі васалам, які, в свою чергу, запросили сюди селян з Галичини, бо в Угорщині було заборонено переманювати кріпаків. Так переважна більшість русинів, цебто вихідців з Галичини, опинилася у Верхньому Потиссі.

Й. Гашпар, на підставі своїх антропологічних досліджень, подібно до А. Годінки і Г. Ортутая, вважає, що русини прийшли з Галичини в XIII—XIV ст. Мешканці низинних районів, на думку вченого, — це продукт скрещення марамороських русинів і низинних угорців (мадьярів). І як наслідок — з'явився особливий тип людей, яких немає ні в Галичині, ні на Волині, чи Поділлі.

³ P. J. Šafarik. *Slovanské starožitnosti*. Praha, 1837; L. Niederle. *Slovanské starožitnosti. Původ a počátky slovanu východních*. Praha, 1925; J. Eisner. *Slovensko v pravěku*. Bratislava, 1933.

⁴ J. Hampel. *A régibb középkor emlékei Magyarhonban*. Budapest, 1897; Váczy Peter. *Szlávok megjelenése a dunai országekban*.— *Archeológia értesítő*, 91-2, 1964; D. Simon. *Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slaven in Pannonien*.— *Studia Slavica*, I, 1955; G. Fegér. *Beitrag zum Problem des ungarisch-slavischen Zusammenlebens*.— *Akademie Scientiarum hungarice*, VIII, 1957.

⁵ Д. Іловайский. *О славянском происхождении дунайских болгар*. М., 1874; *Вопрос о народности руссов, болгар и гуннов*. СПб., 1881; Д. Багалей. *Русская история*, т. I. Харьков, 1909; А. Шахматов. *К вопросу об образовании русских народностей*.— *Журнал Министерства народного просвещения*, № 4, 1899; А. Соболевский. *Как давно русские живут в Карпатах*.— *Живая старина*, 1894.

⁶ J. Gáspár. *A keleti szlávok antropológiája*. Ungvár, 1941; F. Fodor. *Magyarföld, magyar élet*. Budapest, 1937; T. Ortutay. *Cseh világ a Kárpátokhan*. Ungvár, 1941; A. Hodinka. *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk es multjuk*. Budapest, 1929.

Автор історико-географічного підручника Ф. Фодор твердив, що після завоювання угорцями батьківщини (Тисо-Дунайської низини) слов'яни стали їх безпосередніми сусідами на схилах Карпат, які нечисленні угорські племена не змогли заселити. На цих пустках, згідно з волею угорських королів, почали селитися словаки, русини, а потім чехи. На південь рік Драву і Саву перейшли серби. Тільки предки хорватів жили в західній частині названого межиріччя. Русинів автор характеризує як спокійний і тихий народ з малими життєвими потребами. Починаючи з XIV ст. великими групами вони осідали на безлюдних землях Верхнього Потисся, спочатку в долинах річок, а потім і на окраїнах Великої Угорської рівнини. Вони принесли з собою і свою православну віру.

В основному погляди представників угорської офіційної буржуазно-націоналістичної історіографії зводяться до таких тверджень: а) у Верхньому Потиссі до приходу угорців відсутні будь-які давньослов'янські пам'ятки і всяке «організоване» життя; б) «русини» є пізніми пришельцями-колоністами, запрошеними на безлюдні землі угорськими королями в XII—XIV ст.; в) це особливий народ, продукт угорсько-русинського співжиття, котрий немає нічого спільного з великим російським і українським народами по той бік Карпат.

Уже навіть наведені вище приклади свідчать про те, що полеміка, яка розгорнулася навколо питання про час заселення слов'янами («русинами») Верхнього Потисся, досі не привела до єдиної думки. Необхідність нових, вагомих даних стала очевидною. Відсутність писемних джерел могла бути компенсована тільки за рахунок археологічних. Інтенсивними археологічними дослідженнями за останні 20 років нагромаджено достатню кількість матеріальних джерел для висвітлення соціально-економічного і політичного розвитку слов'янських племен Верхнього Потисся в другій половині I тисячоліття н. е.

Перед тим, як перейти до розгляду пам'яток VI—XIII ст. у Верхньому Потиссі, слід згадати старожитності першої половини I тисячоліття н. е., відомі під назвою пам'яток римської доби і епохи переселення народів. Нині тут наявні три групи пам'яток, які датуються згаданим часом, а саме: типу карпатських курганів, пшеворської і пряшівської культур. Дослідженням перших у Прикарпатті й межах Закарпаття займався М. Ю. Смішко. На території Закарпаття поки що відомий один могильник в районі с. Іза Хустського району і поселення в м. Виноградів⁷. Могильник складається з двох груп курганів. Одна з них датується рубежем нашої ери, друга — III—IV ст. н. е. Своєрідною ознакою поховального ритуалу було те, що, крім поховання основної частини спалених людських кісток в урні, ямці чи на горизонті, в межах вогнища виявлене різне число ямок, куди зсипались рештки багаття з домішкою спалених людських кісток або без них. В усіх похованнях знайдено різну кількість уламків посуду, який кидався у вогонь до або під час спалювання тіла померлого.

Виходячи з географічного розташування відомих нині могильників, дослідник вважає, що основним заняттям носіїв культури карпатських курганів було скотарство. До предметів обміну, найімовірніше, належали продукти скотарства — худоба, шкури, вовна і, можливо, хутра звірів, на яких полювало місцеве населення в карпатських лісах. На думку М. Ю. Смішка, який наводить велику кількість аргументів, пам'ятки культури карпатських курганів слід пов'язувати з племенами карпів — безпосередніх предків східної частини літописних хорватів.

До другої групи старожитностей першої половини I тисячоліття, відкритих у Верхньому Потиссі, належать так звані пам'ятки пшевор-

⁷ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960, стор. 130; В. М. Циглик. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962.

ської культури *. На основі сучасних археологічних даних Верхнє Потисся слід розглядати як південну окраїну пшеворської культури. На території Закарпатської області трапилось кілька розрізаних знахідок з тілопальних могильників — пам'яток пшеворської культури. В с. Арданове Іршавського району 1888 р. у підніжжі городища Богуслав, в урочищах Рокутний і Терник, Т. Легоцький відкрив кілька могильних ям глибиною до 50—60 см із залишками випростаних кістяків, орієнтованих головами на північ. Біля них лежали два зігнутих мечі, п'ять накопечників списів, умбон, уламок руків'я щита, три шпори з довгими гранчастими шипами, фібула з підв'язним приймачем і поясна пряжка⁸. Аналогічні матеріали в 1885 р. були відкриті між Свалявою і Неліпиним (Свалявський район), а також виявлені випадкові знахідки в селах Станове, Новоселиця, Смоловолиця (Мукачівський район)⁹.

Краще, ніж у Закарпатській області, пам'ятки пшеворської культури відомі на території Східної Словаччини. Тут є не тільки поховання (Земплин), а також поселення (Пряшеве, Коштяни, Шебаштовце, Михаловце, Гуменне)¹⁰.

Пшеворська культура, як вважає В. Будінські-Крічка, проникає у Верхнє Потисся через Карпатські перевали в період її найвищого розквіту. На основі археологічного матеріалу в ній вдається вирізнити два соціальних й етнічних елементи. Перший — військовий, який, можливо, пов'язаний з германським воєвничим племенем вандалів, другий — землеробсько-скотарський, що, безперечно, зумовлений початком слов'янської експансії на південь, а, отже, і початком заселення Верхнього Потисся слов'янами. Імовірно, що носії пшеворської культури, зіткнувшись тут з залишками місцевого населення, для якого характерний кельтський вплив у матеріальній культурі, змішалися з ним. В цьому плані цікавими є матеріали з могильника в Земплині, де поряд з так званим дакійським обрядом (крім курганних насипів) були відкриті поховання з трупоспаленням в ямках і урнах, аналогічні пшеворським пам'яткам. Останні, за археологічними матеріалами, датуються у Верхньому Потиссі II—III ст. н. е.¹¹

До третьої групи пам'яток, які, на думку словацьких археологів, найбільше властиві раннім слов'янам, належать пряшівські. Це в основному поселення, відкриті в долині р. Торіси і в Кошицькій області. А. Тоčíк та інші дослідники пов'язують пряшівську культуру з великою областю черняхівської культури, яку провідна частина радянських археологів вважає ранньослов'янською¹². Видатний чеський археолог Я. Ейснер теж погоджувався з думкою про слов'янський характер пам'яток пряшівського типу, але вважав, що поки немає нових археологічних даних, не слід ставити питання про належність їх до східної, західної чи південної групи слов'ян¹³. Пам'ятки пряшівського типу В. Будінські-Крічка датує III—V ст. н. е.

Таким чином, у Верхньому Потиссі слов'янська культура другої половини I тисячоліття н. е. сформувалася на базі трьох вище охарактеризованих груп: культури карпатських курганів, пшеворської і пряшів-

* Пшеворська культура дістала цю назву від могильника в м. Пшеворську, розташованому в південно-східній Польщі.

⁸ T. L e h o c z k y. Adatok hazánk archeológiájához külnös tekintettel Beregmegyére és környékére. Munkács, 1912, II kötet, стр. 45—46.

⁹ T. L e h o c z k y. Beregmegyéi vaskori leletről. Arch. ert., 1886.

¹⁰ V. B u d i n s k y - K r i c k a. Výskum na mohylniku v Zempline roku 1956. Referaty o pracovných výsledkoch ceskoslovenských archeologov za rok 1958, cast II. Liblice, 1959.

¹¹ V. B u d i n s k y - K r i c k a. Sidlisko z doby rimskej a zo začiatkov stáňovania narodov v Prešove.— Slovenská archeológia, XI-I, 1963.

¹² A. T o c i k. Sučasni stav archeologického badania najstaršeho dejin slovenského naroda.— AR, XII, 1960.

¹³ V. B u d i n s k y - K r i c k a. Sidlisko z doby rimskej..., стр. 36.

ської. В свою чергу, вони розвивалися на основі культури, залишеної давнім місцевим населенням, що мало кельтські риси.

Слов'янські поселення другої половини I тисячоліття в основному розташовані в низинній і передгірській зонах Закарпаття, які найбільш придатні для орного землеробства і скотарства. Значна частина поселень наявна в природно укріплених районах: серед лісів й боліт, на берегах невеликих рік. За археологічними даними, ці пам'ятки розташовувалися малими острівками по три-чотири, на віддалі 1—4 км. Зокрема, залишки селищ відкриті в Ужгороді на Радванці, Галагові, в околиці с. Червенева-Зняцева, в урочищах Густяки, Мертвецький, Тваринницькі ферми Мукачівського району. Вони займали невелику площу розмірами від 1 до 2 га, на якій зосереджувалось 8—15 жител з господарськими спорудами. Житла розміщувалися не вулицями, а гніздами (по два-три).

Основним типом будівлі в VII—IX ст. була напівземлянка прямокутної, квадратної, рідше овальної в плані форми. Розміри їх коливалися від 12 до 30 м². Встановлено, що ранні напівземлянки мали більшу площу, пізніші — порівняно меншу. Долівки, як правило, добре утрабовані. Стіни в твердому ґрунті прямі, а в сипкому похилі.

Наземні частини жител споруджувалися з дерев'яних стовпів, обпліталися ліщиною і обмазувалися глиною. По боках будівлі вбивалися стовпи, а на них ставилися жердини, що підтримували стріху. Так, наприклад, у напівземлянковому житлі в Ужгороді на Радванці виявлено вісім стовпових ям, розташованих симетрично одна напроти другої. Подібні ями є також на селищі поблизу с. Зняцеве Мукачівського району, в урочищі Мертвецький. Житло мало довгасту прямокутну форму, розміри його 5×2,2 м, по боках і посередині стінок були по дві ямки від колишніх стовпів. Як правило, вхід у житло простежений з протилежного боку від опалювальних споруд, найчастіше з півдня або південного заходу для захисту від північних або північно-східних вітрів. Вогнища або печі здебільшого розташовані в одному з кутків житла, подекуди біля стіни (зокрема, наприклад, у центрі східної стінки у житлі на поселенні поблизу с. Зняцеве). Для опалювальних споруд як будівельний матеріал використовувалися камені і глина. Печі-кам'янки відкриті в Ужгороді на Радванці, глиняні — в Червеневі, вогнища — в Зняцеві. Дно вогнища, черинь печі в кількох випадках засвідчено прямо на материковій глині, у заглибленні або на каменях, обмазаних глиною.

Крім житлових і господарських споруд, на поселеннях IX—X ст. виявлено також сліди виробничих приміщень, пов'язаних з залізобудівним, гончарним, ковальським і ювелірним ремеслом. На згаданих вище поселеннях, а також у Бучі Берегівського району знайдено шлаки, куски залізної криці, уламки сопел, розвали залізоплавильних горен. Цікавою знахідкою є залізоплавильна піч, контури та навколишнє середовище якої добре збереглися на поселенні XI—XII ст. в с. Буча. Конусоподібна глиняна споруда, виявлена в прямокутній землянці, мала висоту 1,3 м і діаметр череня 1,4 м. В спеціально виритій ямі розмірами 4,5×3,1 м, глибиною 1,47 м, у південній її частині розміщалося горно, а решта площі була відведена під заготовлену болотну руду та, мабуть, ковальську майстерню, про що свідчать кілька десятків залізних виробів, знайдених в землянці.

На основі аналізу залізних виробів з слов'янських пам'яток Верхнього Потисся другої половини I тисячоліття н. е. можна навести далеко неповний перелік зброяцької праці, зброї і прикрас, які свідчать про високу майстерність стародавніх ковалів. Це 2 чересла, 3 лемеші, 12 кіс, 3 серпи, 3 вічарських ножичів, 1 мотика, 9 сокир, близько 20 ножів, 1 окуття заступа, 5 мечів, 2 наконечники списів, 17 наконечників стріл, по 1 кольчугі і шолому, кілька пряжок від підвісок і браслетів.

Серед перелічених залізних речей, виявлених на поселеннях і могильниках, трапляються поодинокі сільськогосподарські знаряддя праці. Такий скарб відомий в с. Заділ Кошицького району Східнославацького краю ЧССР, де було знайдено 2 чересла і леміш¹⁴. Виявлено також леміш на поселенні в с. Гнойному Гуменського району Східнославацького краю¹⁵. Великий скарб кіс і серпів з с. Брестів Свалявського району Закарпатської області дає уявлення про форми знарядь для збирання врожаю, головним чином, зернових. Поодинокі коси, серпи, вівчарські ножиці, сокири було відкрито на досліджуваних нами пам'ятках в Зняцеві, Червеневі, Бучі. Є вони і серед матеріалів з Гнойного, Пряшева Східнославацького краю. Слід зазначити, що порівняно мала кількість знахідок сільськогосподарських знарядь праці серед інших археологічних речей аж ніяк не може свідчити про те, що в VI—XI ст. вони були нечисленні. Необхідне широке археологічне дослідження наявних і нововідкритих поселень, щоб скласти уявлення про технічний рівень землеробства слов'янського населення Верхнього Потисся.

Ця територія, невелика за розмірами, як свідчать археологічні джерела, була досить густо заселена, і тому довготривале життя людей на одному місці було можливим лише тоді, коли головну галузь господарства становило землеробство, досить розвинене на той час. Воно забезпечувало постійне джерело існування населення Верхнього Потисся і базувалося на обробці полів, розведенні худоби і запровадженні деяких побічних промислів.

Крім сільськогосподарських знарядь виробництва, на слов'янських поселеннях Верхнього Потисся було виявлено також знаряддя для переробки продуктів землеробства. Сюди, в першу чергу, належать жорна, знайдені в Ужгороді на Радванці, Гнойному, Бучі, Брекові, Германовцях. Ці жорна, як і на інших слов'янських землях, складаються з двох округлих каменів і є аналогічними тим, якими ще донедавна користувалося гірське населення Закарпаття.

Значну роль в господарському житті мешканців Верхнього Потисся відігравало скотарство. Культурний шар всіх досліджуваних пам'яток містив значну кількість кісток домашніх тварин. Вивчення остеологічного матеріалу з поселення Ужгорода на Радванці¹⁶ показало, що 40% кісток належало свійським тваринам, а решта — диким. Підрахунок кількості особин свідчить, що 2/3 їх припадає на дику фауну. Такі ж приблизно наслідки дала обробка матеріалів з Замкової гори в Ужгороді¹⁷. Між дикими тваринами переважали представники лісної фауни, які й нині живуть у Карпатах. Перше місце серед них посідає дикий кабан (32,9%), після нього — благородний олень. Серед домашніх тварин переважають кістки бика (15,5%), свині (15,9%), коня (4%) і вівці (0,4%). В основному для їжі використовувалося м'ясо дорослих тварин. Про те, що населення займалося і рибальством, свідчать знахідки кісток стерляді й коропа на Замковій горі в Ужгороді¹⁸.

Керамічні вироби на слов'янських пам'ятках Верхнього Потисся є найбільш масовими археологічними знахідками. Гончарні глини, придатні для виготовлення посуду, були в достатній кількості на даній території. Слов'янські гончарі додавали в глинясту масу домішки товченого каменю різних порід (жорства), товченої старої кераміки (шамот), січеної соломи чи інших трав, крупно- і дрібнозернистого піску, інколи слюди.

¹⁴ T. Lehoczky. Adatok..., t. I. Munkács, 1892, стор. 85.

¹⁵ Š. Šiská. Slovanské sídliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce.— AR, XVI, 1964, стор. 384.

¹⁶ К. В. Бернякович. Исследование древнеславянского поселения VIII—IX вв. в Ужгороде.— КСИА АН УССР, вып. 3, 1954.

¹⁷ І. І. Колюшев. «Кухонні залишки» хребетних тварин із розкопок Ужгородського замку.— Тези доповідей УЖДУ. Ужгород, 1949, стор. 40.

¹⁸ Там же.

Основним типом посуду тут був горщик яйцеподібної і опуклобокої форми, добре відомий на всіх слов'янських землях другої половини I тисячоліття. За винятком деяких локальних відмінностей, в ньому вбачається колишня слов'янська єдність, що виявляється як у характері матеріалу, так і в техніці виготовлення, формі й орнаментативності. Цей горщик ручної, грубої роботи поширений на всіх ранньослов'янських поселеннях Верхнього Потисся (Сомоторська гора, Червене, Зняце, Ужгород-Радванка, Ужгород-Галаго). Він має свої аналогії у ранніх керамічних комплексах Луки Райковецької, що дає підставу говорити про заселення Верхнього Потисся східнослов'янськими племенами, носіями культури типу Луки Райковецької. Як правило, слов'янський горщик протягом довгого часу не змінював своєї традиційної форми. Але дальший розвиток інших галузей господарського і економічного життя привів до змін і в гончарній справі.

Кераміка VI—VII ст. була переважно ліпною. Вона представлена горщиками так званого празького (корчакського) і близького до нього типу. Це неорнаментовані посудини з шершавою, горбкуватою поверхнею, часто потресканою від неповного і нерівномірного випалу та грубого тіста. У VIII ст. пануючими формами залишилися горщикоподібні посудини різної величини. Разом з тим з'являються і нові вироби — сковорідки. У цей період горщики виготовлялися здебільшого на гончарському крузі або підставці. На тулубі і під вінцями вони мали хвилястий, дрібний або розмашистий і ломаний орнамент. Невелика частина посудин виготовлялася вручну з наступною обробкою на важкому крузі.

На IX—X ст. провідного значення набуває гончарна кераміка. Замість вогнищевого випалу всюди застосовується пічний. В тісто додаються домішки дрібнозернистого піску. Разом з видовженими формами горщиків з'являються опуклобокі. Асортимент посуду стає ширшим. В основному виготовляються три види посудин: для зберігання зерна, для готування їжі і для подавання страв. Нова форма столового посуду — миска. Основний орнаментальний мотив — комбінації хвилястих і горизонтальних ліній. На денцях ставлять клейма, які є свідченням переходу гончарної справи з домашнього ужитку в спеціалізоване ремесло, розраховане на обмін.

Крім пам'яток типу селищ, у Верхньому Потиссі відомо близько двох десятків слов'янських укріплених поселень-городищ і «градів» — замків. Городища, розташовані, як правило, на підвищеннях-гірках, були тимчасовими сховищами від нападу ворога. На гірках або їх гребенях споруджувалися площадки розмірами в середньому 150×300 м. Вони мали штучні укріплення — рови і вали. На Закарпатті городища такого типу виявлені в Білках Іршавського району, Малій Копані Виноградівського, Олександрівці, Данилові Хустського, Гараздівці Берегівського, Дулові Тячівського районів. Укріплені поселення другого типу — «гради»-замки, очевидно, були військовими, адміністративними і політичними центрами слов'ян Верхнього Потисся. Тут їх відомо три: Ужгородський, Боржавський і Земплинський. Вони розташовані один від одного на відстані близько 100 км в центрі численних слов'янських селищ. За свідченням писемних джерел¹⁹, Ужгородський «град»-замок і його власники панували над всіма слов'янами Верхнього Потисся. На жаль, не можна скласти уявлення про первісний вигляд замку. Збереглися залишки Боржавського граду, розташованого при впадінні р. Боржави в Тису. Він має дві частини — власне «град» і прилеглу до нього площу, а за формою близький до трикутника. На мису простежується частина земляного валу висотою 4 м від сучасної поверхні. Перед валом є сліди заливного рову. Розмір майданчика городища 120×110 м. Як засвідчено розкоп-

¹⁹ Gesta Hungarorum (A magyarok tetteiről). Budapest, 1860, стор. 19.

ками, в земляному валу чергувались шари утрамбованої та обпаленої глини товщиною 0,3—0,4 м.

В угорському літопису «Анонімусі» кінця XII ст. є згадки про те, що угорці після взяття Ужгорода штурмом оволоділи в 903 р. Боржавським «градом»²⁰.

Залишки другого замку — Земплинського (нині м. Земплин Краловського району ЧССР) зафіксовані на південь від злиття річок Ондави і Латориці на правому березі Бодрога. «Град» розмірами 210×135 м мав неправильну овальну форму і був обнесений земляним валом. Городище знищене угорцями на початку X ст.

За повідомленням літописця короля Бейли II, угорці після важкого переходу через Карпати в 903 р. у районі Веренецького перевалу зупинилися на 40-денний відпочинок у Мукачеві. Звідти їх вождь Алмош рушив на захід в напрямі до Ужгородського замку. Останній, як згадує літописець, та вся область Верхнього Потисся перебували під владою ужгородського (князя) Лаборця, який, у свою чергу, підкорявся болгарському князеві Саланові. Про те, що від Лаборця була залежною віддалена приблизно на 100—200 км околиця Земплинського «граду», може свідчити такий факт: Лаборець після відчайдушного опору угорцям, змушений був з невеликим загonom тікати на захід, очевидно, з наміром укритися в Земплинському «граді». За літописом, угорські витязі наздогнали князя на місці впадіння безіменної річки в Бодрог, і з того часу вона носить назву Лаборець.

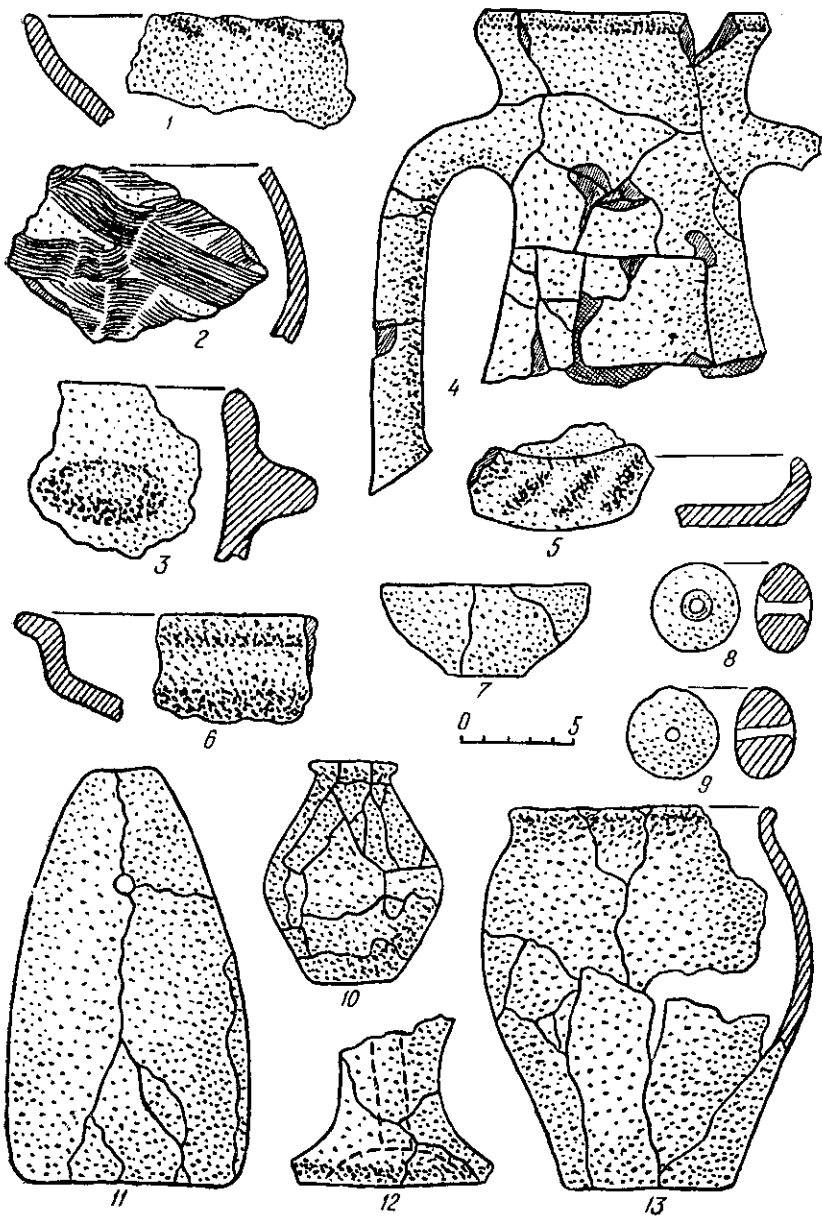
Таким чином, зіставлення археологічних і писемних джерел свідчить про те, що на кінець I тисячоліття н. е. у Верхньому Потиссі існувала цілком сформована слов'янська ранньофеодальна державність з відповідним інститутом феодальної ієрархії. Ще залишається відкритим питання про те, чиїм васалом був легендарний князь Лаборець. В історичній науці в цьому питанні немає єдиної думки. Чехословацькі вчені схильні вважати, що Верхнє Потисся було в сфері політичного впливу Великоморавської держави, угорські історики, спираючись на повідомлення автора «Gesta Hungarorum» («Діяння угорців»), вважають, що ці землі залежали від болгарського князя Салана. Радянські історики М. М. Лелекач, І. М. Шекера²¹, на підставі писемних джерел, прийшли до висновку, що Верхнє Потисся в кінці IX — на початку X ст. входило до складу Давньоруської держави і тільки після остаточного оформлення Угорської ранньофеодальної держави було підкорене угорськими королями і феодалами. У свою чергу, ми теж, за даними нових археологічних джерел, вважаємо, що ця територія, починаючи з середини I тисячоліття н. е., інтенсивно заселялася східнослов'янськими племенами, приплив яких не зменшився і на кінець I тисячоліття. Засвідчення в «Діяннях угорців» «руського» населення в кінці IX — на початку X ст. є теж одним з доказів безперервних зв'язків не тільки етнічних, а й політичних.

Соціально-економічному устрою слов'ян у період переходу від первіснообщинного до феодального ладу відповідав і світогляд. Вони мали такі самі вірування і уявлення про навколишню природу, як й інші розвинуті землеробські племена.

В другій половині I тисячоліття н. е. на території Закарпаття відомі виключно тілопальні поховання з розміщенням залишків кремації в безкурганних і курганних могильниках. Єдиний могильник в Ужгороді, на жаль, у свій час не був як слід обстежений. Тепер колишня територія його знищена кар'єром цегельно-черепичного заводу або забудована. З фрагментів даних удалось відтворити поховальний ритуал. Небіж-

²⁰ Gesta Hungarorum (A magyarok tetteiről), стор. 20.

²¹ М. М. Лелекач. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст.— Наукові записки УЖДУ, т. III. Ужгород, 1949; І. М. Шекера. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967.

Матеріали з розкопок поселення Заліщики:

1—3, 5, 7, 9, 11 — голіградський шар; 4, 6, 8, 10, 12 — лypичинський шар; 13 — ранньслобoв'янський шар.

заселили Балкани, зіткнувшись з давнім грецьким і римським населенням, прийняли від нього ритуал поховання і вже не споруджували курганів, хоч, як відомо, кургани були й у скандинавських племен, але найхарактернішими вони є для слов'ян.

Описані пам'ятки Верхнього Потисся не є якоюсь новою, відособленою групою серед інших слов'янських старожитностей Східної, Південно-Східної і Центральної Європи. Їхня поява на даній території пов'язана з великим розселенням слов'ян на південь та захід і дальшим розвитком їх на новій основі в контакт з іншими культурами у другій половині I тисячоліття н. е.

Найбільш дискусійним питанням і надалі залишається проблема етнічного складу населення Верхнього Потисся. Слов'янські племена, які включилися у «велике переселення народів» і опинилися у Верхньому Потиссі, зустріли тут, безсумнівно, представників різних етнічних груп: даків, готів, гуннів, сарматів. Всі вони були на різних ступенях соціального і культурного розвитку. Слов'янські племена змішалися з ними і, являючи собою найбільш сильний етнос, на цій основі почали створювати нове життя, формувати ранньофеодальну державність, характерну для останньої чверті I тисячоліття н. е.

Аналізуючи і порівнюючи характер археологічних матеріалів Верхнього Потисся з іншими слов'янськими пам'ятками, ми прийшли до висновку, що матеріальна і духовна культура слов'янських племен досліджуваного району тісно пов'язана з культурою східних слов'ян на Правобережжі Дніпра, відомою за пам'ятками типу Луки Райковелької. Найновіші дослідження радянських археологів показують, що елементи останньої поширені не тільки на землях древлян, але властиві й для інших східнослов'янських племен Правобережжя цього часу. Отже, є підстави віднести розглянуті пам'ятки Верхнього Потисся другої половини I тисячоліття до східнослов'янського ареалу.

Такий висновок зобов'язує нас коротко спинитися також на питанні про їхню племінну належність. Тут можливі лише припущення, оскільки археологічні дослідження на цій території ще недостатні, а історичні писемні джерела дуже фрагментарні й не завжди точні. Однак на основі аналізу різних джерел, вивчення даних про землі східнослов'янських племен за «Повістю временних літ», порівняння їх з археологічними даними напрошується висновок, що жителями району Північно-Східних Карпат, в тому числі й Верхнього Потисся, були в другій половині I тисячоліття н. е. хорватські племена.

Таким чином, в результаті досліджень, проведених за останні 20 років радянськими, чехословацькими, угорськими і румунськими археологами у Верхньому Потиссі, було зібрано ряд нових даних, що дало можливість в основному накреслити історію заселення і суспільно-економічного розвитку слов'янських племен Верхнього Потисся в другій половині I тисячоліття н. е. В довготривалому процесі розселення слов'ян на цих землях визначено такі етапи.

Перший етап характеризується появою невеликих груп ранньослов'янського населення, про що свідчать поодинокі пам'ятки типу карпатських курганів, пшеворської і прашівської культур, датовані першою половиною I тисячоліття н. е.

Другий етап знаменується масовим заселенням Верхнього Потисся східнослов'янськими племенами в другій половині I тисячоліття, причому інтенсивність цього процесу наприкінці даного періоду зростає. Відбувається також перехід слов'янських племен від останнього, найвищого ступеня родового ладу — військової демократії до ранньофеодальних відносин і формування державності, до заміни язичеської релігії християнською. Цей етап закінчується в останній чверті IX ст. вторгненням угорських кочових племен у Тисо-Дунайську низину.

Третій етап (кінець IX—XI ст.) є часом вклинення іншомовного населення між східними, західними і південними слов'янами, ліквідація слов'янської державності і підкорення племен Верхнього Потисся Угорської ранньофеодальній державі. В цей період, у зв'язку з нападами кочівників, спостерігається приплив нового східнослов'янського населення з Прикарпаття. Матеріальна і духовна культура місцевих слов'ян остаточно набирає давньоруського характеру.

С. И. ПЕНЯК

Славянское население Закарпатья второй половины I тысячелетия н. э.

Резюме

Вопрос о времени заселения славянами Тисо-Дунайского бассейна, в том числе и нынешней территории Закарпатской области УССР, в исторической науке на протяжении долгого времени продолжает дискутироваться.

Автор статьи в свете новых археологических исследований, исторических и летописных источников выделяет три этапа в процессе заселения славянами Верхнего Потисся и Закарпатья: а) появление в первой половине I тысячелетия н. э. небольших славянских групп, оставивших памятники типа карпатских курганов, пшеворской, пряшевской культур; б) массовое заселение восточнославянскими племенами Верхнего Потисся и Закарпатья — вторая половина I тысячелетия (VI—IX вв.); в) новый приток в эти районы из южнорусских степей в связи с нападениями кочевников-печенегов и половцев. В это время материальная и духовная культура приобретает древнерусский характер.

В статье рассматривается ряд памятников (поселения, городища, могильники), дается картина общественно-экономического развития края во второй половине I тысячелетия н. э. Основными отраслями хозяйства признаны земледелие и скотоводство, из ремесел наиболее развитыми были кузнечное производство, гончарство и ткачество.

Славянские памятники Закарпатья причисляются к группе восточнославянских, принадлежащих древнему населению Северо-Восточных Карпат — «белым» хорватам.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів

Нагромадження нових матеріалів примушує повертатися до питань, які певною мірою вже висвітлені в науці, викликає необхідність переглянути принципи групування і систематизації матеріалу на підставі історико-хронологічних і культурно-генетичних зв'язків. Ідеться про деякі типи бронзових наконечників стріл передскіфського і ранньоскіфського періодів, які існували в Північному Причорномор'ї в ранньому залізному віці (VIII—VII ст. до н. е.).

Праці П. Д. Рау, К. Ф. Смирнова, Г. І. Мелюкової присвячені вивченню зброї скіфів і савроматів¹. Детальні зведення ранніх стріл опубліковані С. С. Черніковим і Н. Л. Членовою². Цю тему порушує і багато інших дослідників в зв'язку з датуванням пам'яток, визначенням груп культури тощо.

¹ P. Ra u. Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet. Pokrowsk, 1929; К. Ф. Смирнов. Вооружение савроматов.— МИА, вып. 101. М., 1961, стор. 37 та ін.; А. И. Мелюков а. Вооружение скифов.— САИ, Д1-4. М., 1964, стор. 91 і далі.

² С. С. Черников. Загадка золотого кургана. М., 1965, стор. 45 і далі, додаток № 4; Н. Л. Членова. Происхождение и ранняя история племен тугарской культуры. М., 1967, стор. 39 і наступні, табл. 12.